

Jeney Éva¹

TÉNY ÉS FIKCIÓ

– Françoise Lavocat, *Fait et fiction, Pour une frontière*,
Seuil, Paris, 2016, p 619 –

„Az adott világ a lehetséges világok legjobbika” – mondja Pangloss mester Voltaire *Candide* című regényében. Azt is tudjuk, hogy a lehetséges világok fogalma Leibniz nevéhez kapcsolódik, aki ezekkel a világokkal igyekezett bizonyítani, hogy Isten léte és a rossz léte összeegyeztethető. Schopenhauer állítása is közismert: ez a világ a lehetséges világok legrosszabbika. De az, amit manapság a fogalmon általában értenek, nagyjából a 20. század közepének formalizmusából származik. A formális konstrukciók kezdetben modellként szolgáltak modális számításokhoz, ám később a nyelvészet, az analitikus filozófia és az irodalomtudomány is élénk érdeklődéssel fordult a fogalom felé. Nem véletlenül. A térben és időben földrajzi koordinátákkal pontosan meghatározható világon túl, avagy éppen benne teremthető szemantikai térrel azonosították, amelyet más terek és más hősök nevei hoznak létre, olyan képekben megjelenített világgal, amely az ember fantáziáját is és fikciós képességét is igényli. Alapvető tehát, hogy különbség van lehetőség és valóság, fikció és tény között. De manapság a tény és a fikció közti határok képlékenynek mutatkoznak, elmosódni látszanak. Françoise Lavocat ennek ellenére és éppen ezért e határok védelmére vállalkozik legújabb, *Fait et fiction* címmel megjelent könyvében, s ezt a szándékát az alcím is világosan jelzi: *Pour une frontière*. Azaz: a határért. A határ védelmében.

Viszonylag terjedelmes bevezetőjében (11–31) bemutatja téziseit, elméleti válaszadásait, továbbá fölvázolja a könyv gondolatmenetét. Jellegetesen olyan előszó ez, amely egybecseng a következtetésekkel (521–535), s az olvasó egyértelműen érzékeli, a mű létrejötte után született. Az első, *Monismes contre dualismes* (*Monizmusok kontra dualizmusok*, 31–189) című rész abból a fontos ellentmondásból kiindulva, hogy vannak, akik elismerik a különbséget fikció és tény (*fait*) között, és vannak, akik tagadják azt, elemzi elbeszélés (*récit*) és történetmondás (*storytelling*) eltérését, a valóság lehetetlenségéről alkotott elképzeléseket, valamint azokat a kognitív képességeket, amelyeknek köszönhetően azt tudjuk állítani, más az, ami valóságos, és más az, ami képzeletbeli. A második rész *Cultures et croyances* (*Kultúrák és hiedelmek*,

¹ A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete Irodalomelméleti Osztályának tudományos főmunkatársa.

189–381) címmel azt a kérdést veti föl, vajon a nyugati modernség találmánya-e a fikció, s a 11. századi japán *Gendzsi-regénytől* a *Mátrix* című filmig firtatja szélteben-hosszában a fikció problematikáját, a *Krisztus utolsó megkísértése* című filmdráma kapcsán többek között azt a problémát boncolgatva, határa-e a fikciónak az istenkáromlás. De itt tárgyalja a tényyszerűség határainak és a virtuális világoknak a joggal való kapcsolatát, a személy és a szereplő viszonyát, az empátia és az azonosulás kérdéskörét is. A harmadik fejezet, *D'un monde à l'autre* (*Egyik világról a másikra*, 381–521) a lehetséges világok lehetőségeivel és lehetetlenségével foglalkozik, hogy végül a metalepszisben jelölje ki a fikció általa megbízhatónak vélt külső és belső határait.

Fikció és valóság kapcsolatát vizsgálva Françoise Lavocat elhatárolódik mind a „szegregációs”, mind az „integrációs” elképzelésektől, és arany középutat, „mérsékelt differencializmust” (*différentialisme modéré*) javasol. A dualista megközelítést történetietlennek tartja, a monistát pedig túlon túl kortársnak. A határ védelmének védelmét mindenekelőtt azzal indokolja, hogy az kognitív, fogalmi és politikai szükséglet, elmúlása pedig az egyik világból a másikba való átlépés örömeinek megszűnésével járna. Legalább két – nem kifejezetten irodalomelméleti – okunk van tehát arra, hogy ne mossuk teljesen egybe a valós és a kitalált világot, s ezek jó okok: gondolkodásunk számára így kényelmesebb, s így engedhetünk teret az örömelvnek is. Azaz a Maslow-féle piramis ötödik és hatodik szintjén leledzünk, egy szintre a csúcstól, az önmegvalósítás szükségletétől. Jobban járunk tehát, ha a fogalom elhomályosítása helyett inkább újragondoljuk és -értelmezzük az irodalom, a film, a színház és a videojátékok fikciós határait. Nem így fogalmazza meg, de vizsgálódási terepe azt mutatja, hogy a szerző a fikciós határszükségletet elsősorban a kulturális, esztétikai szinten tartja elengedhetetlennek. A fikció helyéről és szerepéről folytatott vitákat felülvizsgálva egyszerre több tudományterületet próbál összefogni. Van itt kognitív tudomány, analitikus filozófia, antropológia, irodalomelmélet, jog, pszichoanalízis. És diakrón metszet. A szerző meghaladja a fikció irodalmának 19–20. századi időkereteit, s az antikvitástól napjainkig terjeszti ki. És nem csupán az időkeretekkel bánik nagyvonalúan, hanem túllép az európai elméletírók Európa-központúságán is. Nemcsak az angolszász irodalmat vonja vizsgálati körébe, hanem a keleti kultúrát is, például a már említett 11. századi japán *Gendzsi-regényt*. Mindezt úgy, hogy abból indul ki, a tényyszerű és a kitalált műtermékek (artefaktumok) megkülönböztetése történelmi korszakoktól függetlenül a valóság és a képzelet különválasztására vonatkozó kulturális, ideológiai és filozófiai posztulátumokon nyugszik.

A fikció gondolatának lényegi sokféleségét elismerve kérdez rá a fikció kultúrájának lehetőségfeltételeire és korlátaira, miközben arra törekszik, hogy a fogalmat a saját lételmélettel rendelkező lehetséges világgal azonosítsa, s ezáltal a figyelmet a világ és a szereplők kapcsolatára, a paradoxonokra és a metalepszisre terelje. Utóbbira különösen azért, mert úgy véli, ez az alakzat erősíti meg a határt a különböző világok között, miközben éppen a határ áthágásának illúzióját kelti.

A könyv tehát az ember kognitív képességeit, az elbeszélés (*récit*) és a mesemondás (*storytelling*) különbségét, a fikcióra vonatkozó monista és dualista elképzeléseket, a szövegvilágoktól minden igazságértéket megvonó pánfikcionalizmust, a fikció és a történelem, illetve valóság kapcsolatát általában, a hiedelmek szerepét, a lehetséges világok elméletét, az azonosulás jelenségét, az empátiát – amelyen Lavocat szerint fikcióhoz való viszonyunk alapul –, a jog által meghatározott korlátozásokat elemzi. Kicsit sok mindent, legalábbis többet, mint amennyire manapság irodalomelméleti berkekben vállalkozni szokás. Csaknem hatszáz oldalon, különböző tudományterületekről származó elméletekkel megtámogatott érvelések és számtalan példával alátámasztott elemzés bizonyítja annak a tételnek az érvényességét, amellyel a józan ész általában együtt él, mely szerint különbség van például a macska és Lewis Carroll vigyorgó Cheshire Catje között.

Miért is van ekkora apparátusra és ennyi elemzésre szükség ennek a határnak az állításához?

Kétségtelen, hogy bő félévszázada, nagyjából az 1970-es évektől errefelé, a *nyelvi fordulattól* kezdve mind a filozófiai, mind az irodalomelméleti szakirodalomban teret hódított az az elképzelés, amely nemcsak az irodalmi szövegeket, hanem a történeti elbeszéléseket vagy éppen a politikai megnyilatkozásokat és kampányokat is a fikció területére utalja. Nem függetlenül ettől a jelenségtől, az autofikció és a dokumentumfikció már elnevezésében is hordozza, hogy a határ elmosódott. Lavocat ezt a következtetést vonja le azokból az aprólékos elemzésekből, amelyeket Roland Barthes-, Julia Kristeva-, Jacques Lacan-, Philippe Sollers-, Paul Ricœur- és Hayden White-szövegeken hajt végre. Márpedig konkrét és fogalmi határra, társadalmi, morális és jogi szempontból egyaránt szükség van, állítja a szerző, különben bajban vagyunk, hiszen az értelmezés létjogosultsága és tekintélye forog kockán. Nem beszélve arról, hogy például a holokausztirodalom egyenesen kötelez a valóság és a mese megkülönböztetésére, meg kell húzni a határvonalat aközött, ami a fikció területére tartozik, és aközött, ami nem. A fikciónak kultúrája van. Nagyjából az 1980-as évektől nyilvánvalóvá vált az is, hogy a nagy történelmi traumákkal kapcsolatban nem tartható fenn az a tézis, hogy a tények ne léteznének. Ezzel kapcsolatban a fikció határát viszonylagosnak mondó Ricœur, White és Veyne is újragondolta az álláspontját.

De mi biztosíthatja a határt?

Françoise Lavocat mindenekelőtt a kognitív pszichológiához fordul, amely azt bizonyítja, hogy a valóság és a képzelet megkülönböztetésének képessége már kora gyermekkorban kifejlődik. Neurobiológiai vizsgálatok bizonyították azt, hogy az agynak a „vacsora Obamával” vagy „vacsora Hamupipókéval” típusú forgatókönyv elképzelésekor azonos, de egyúttal eltérő területei is működésbe lépnek. Előbbi esetben az epizodikus emlékezet, utóbbiban tudásunk alapja, a könnyen hozzáférhető szemantikus emlékezet indul be, éppúgy, mint a művek befogadásakor. A kognitív ismérv mégsem elégséges, részint, mert a fogalmak határozatlanok, részint, mert úgy látszik, vannak olyan kultúrák is, amelyek nem ismerik a fikciót. Ausztrál őslakosok

és a dél-amerikai indián kúnák példájával azt illusztrálja Lavocat, hogy a fikcionalitás nem természetes adottság, hanem megegyezés, konvenció kérdése. A rituális társadalmakban szerinté ugyanis nem működik a fikció, mert a rítusok performatívak, a performatív megnyilvánulásokra pedig nem vonatkoztatható az igaz–hamis értékelés. Ezt talán nem lehet egyértelműen állítani, a performatívumok nem föltétlenül zárják ki a fikciót, sőt, de úgy látszik, Lavocat azokkal az elképzelésekkel, amelyek szerint a fikció birodalmába a performatív ígéren keresztül is vezethet út, nem törődik.

Lavocat másik döntő érve az, hogy a „valóság felfüggesztésének” befogadásbeli mozzanata abból a bizonyosságból származik, hogy a valóságos és a kitalált világ között lételméleti különbség van. Nem azzal a kérdéssel érdemes tehát foglalkozni, hogy mi a fikció, hanem inkább azzal, hol lelhető föl? Magyarán olyan belső jellemzőkre kell figyelniük, amelyeknek a segítségével azonosítani tudjuk egy világ vagy egy szereplő kitaláltságát. A lehetséges világok elméletének értelmében (amelynek egyébként Lavocat több tanulmányt is szentelt) ezek a „belső” jegyek azonosak ezeknek a világoknak a *lehetetlen és paradox* jellegével. Éppen ezért kerül a figyelem középpontjába a metalepszis, annak is a Genette-féle értelmezése, a metalepszis mint határátlépés. A metalepszis az elbeszélés és a történet szintjének megkülönböztetését szolgálja az elbeszélő szövegekben, a különböző szintek határainak megsértését jelenti (például az elbeszélő a szereplők területére lép, s ily módon leleplezi a mese kitaláltságát). De a fikcióval találkozó olvasó is metaleptikusan viselkedik: zavarba jön. Tudatában van annak, hogy közte és a szereplők között átléphetetlen a határ, de mert végességének is tudatában van, szeretne minél több életet élni, s ez a többlet lehet az álom, a kitalált világ, a kaland, a virtuális találkozás – mindegyik mint valóság. A fejtegetés ezen a ponton kicsit arra emlékeztet, ahogyan David Lewis, a szélsőséges realizmus szinte egyedülálló képviselője azt állítja, a lehetséges világok valószínűségeként léteznek. Azaz nem „lehetőségek, ahogy a világ lehetett volna”, és nem is tetszőleges mondatok halmazai, hanem valódi, fizikai világok, pontosan olyanok, mint amilyenben mi is élünk.²

Végül Lavocat valami olyasmit állít, hogy a metalepszis nem is létezik, hacsak nem a fikcióval azonos (379). Ezzel az állítással azonban megszünteti a metalepszist.

Bár az irodalom és a kultúra világát tényre és fikcióra osztani kényelmes, korántsem problémátlan. Mindenekelőtt abból célszerű kiindulni, hogy nem egymást kizáró ellentéppárról van szó. Erről szól a könyv. A kognitív szemlélet jó fogódzó, hiszen éppen az a lényege, hogy egymástól akár távol eső tudományterületeket is képes összekötni. De ha a kognitív pszichológiát hívjuk segítségül az érveléshez, akkor tény és fikció kettőse kevésnek látszik. A kitalált világon kívül van más is: illuzórikus észlelések, hallucinációk, álmok, s van, hogy nem csupán az irodalom világában visel-

² David K. LEWIS, *Possible Worlds*, in *Counterfactuals*, Blackwell, Cambridge, 1973. (Lehetséges világok, in *Modern metafizikai tanulmányok*, szerkesztette FARKAS K. és HUORANSZKI F., ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2004, 91–98.); továbbá David K. LEWIS, *On the Plurality of Worlds*, Blackwell, Cambridge, 1986.

kedik metaleptikusan az ember. Másrészt a fikció olvasása is vezethet módosult tudatállapotokhoz. Ezeket Lavocat nem írja le, de valami ilyesmit sejtet az, ahogyan sokféle, heterogén és keverék műfajként (*genre hybride*) határozza meg a fikciót, amelyben óhatatlanul föllelhetők referenciális elemek, aminek jogi következményei is lehetnek. A „keverék” legalább egy dolgot biztosan kizár – állítja –, azt, hogy a fikciót a 19. századi regényre szűkítsük. Lavocat szerint a fikciónak a pozitív jog területén van a helye. A liberális demokrácia valamelyest védelmezi, míg sem a totalitárius társadalomnak, sem a teokráciának nincs ínyére. Érthető, hiszen a fikciónak a dogmákra is lehet hatása. Legjobb példa erre a nagyjából nyolcvanhat millió példányban elkelt, számtalan vitát kiváltott *A Da Vinci-kód*, amely relativizálta az egyházi dogmát, azt állítva, hogy Jézus nős volt, és Mária Magdolna volt a felesége. A fikciónak demokratikus társadalmi haszna van, kívánatos, hogy lehetséges világok sokféleségével, különböző világváltozatokkal találkozassunk.

Françoise Lavocat könyve nagyon sok mindennel számol. Sok mindennel pedig nem. Ennek oka természetesen a téma és a felhasznált anyag gazdagságában és sokféleségében rejlik. A kötet nagyon jól használható például tankönyvként, és segítségére lehet mindazoknak, akik fikció és valóság kapcsolatával foglalkoznak. Így van ez még akkor is, ha kicsit sajnáljuk, hogy nem esik több szó az olvasatok egyediségéről, a személyes olvasmányélményről, arról, ami azért szintén hatással lehet arra, hol húzódik a fikció és a tény határa. Pedig a szerzőhöz közel áll ez a probléma. Fikcióhoz való viszonyunk alapjának a befogadó empátiáját és a mű szereplőjét tekinti, a késztetést, amellyel a befogadó szeretne beleavatkozni a szereplő sorsába, szeretné rávenni például Bovarynét, hogy ne hajtsa fel az arzént. Lavocat úgy gondolja, a határátlépés vágya éppen a határ átlépésének lehetetlenségéből, a frusztrációból ered. Fokozottan igaz ez a kortárs világra, amelyben az irodalom háttérbe szorul, de a fikció virágkorát éri mindenekelőtt a sorozatfilmekben, melyeknek gazdag kínálatában minden korosztály és társadalmi réteg talál kedvére valót. Mindenesetre az olvasó úgy teszi le a könyvet, hogy ezt a határt immár nem föltétlenül vagy nemcsak kognitív szükségletnek gondolja, hanem elméleti konstrukciónak. Fikciónak akár.

